

نگاهی به کتاب "بصائر الدرجات"

* مهدیه دهقانی

نخست درباره مولف کتاب بصائر الدرجات

نام مولف: محمد بن الحسن بن فروخ

القاب: الصفار^۱ / الأشعری^۲ / الأعرج^۳ / هموله^۴ / قمی^۵

کنیه: ابوجعفر^۶

طبقه: از اصحاب امام حسن عسکری (ع)^۷

سال ولادت: مشخص نیست^۸

سال وفات: ۲۹۰هـ^۹

ژبشکا، علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

* دانشجوی دوره کارشناسی دانشکده علوم حدیث (ورودی ۷۹)

- ۱- شیخ طوسی، الفهرست، المكتبة المرتضویه، نجف، بی تا، ص ۱۴۴ و رجال الشیخ الطوسی، شیخ طوسی، انتشارات حیدریه، نجف، ۱۳۸۱هـ. ق، ص ۴۰۲ و رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، انتشارات جامعه مدرسین، قم، ۱۴۰۷، ص ۳۵۴.
- ۲- اسماعیل پاشا البغدادی، هدیه العارفين الى اسماء المؤلفين وأثار المصنفين، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا، ج ۲، ص ۲۴.
- ۳- رجال نجاشی، ص ۳۵۴ و تنقیح المقال فی علم الرجال، امام قاضی، جهان، تهران، بی تا، ج ۳، ص ۱۰۳.
- ۴- رجال الشیخ الطوسی، ص ۴۰۲.
- ۵- الفهرست، ص ۴۴ و هدیه العارفين، ج ۲، ص ۲۴ و معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و اسما المصنفين، محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی، تحقیق: محمد کاظم کلینی، منشورات المطبعة الحیدریه، نجف، ۱۳۸۰، ص ۱۰۳ و الکنی و الالقاب، شیخ عباس قمی، بی تا، ج ۲، ص ۴۱۸.
- ۶- رجال نجاشی، ص ۳۵۴ و تنقیح المقال، ج ۳، ص ۱۰۳.
- ۷- رجال الشیخ الطوسی، ص ۴۰۲.
- ۸- cd نور ۲.

اوضاع سیاسی - اجتماعی عصر او: در زمان او امام معصوم (ع) در پایگاه نظامی تحت مراقبت شدید نظام حاکم زندگی می‌کردند که این خود نشان دهنده وضعیت دشوار شیعیان روزگار اوست.^{۱۰}

مشایخ او: از جمله مشایخ اومی توان به ابراهیم بن هاشم^{۱۱}، احمد بن ابی عبدالله برقی^{۱۲}، احمد بن حسن بن فضل^{۱۳}، محمد بن عیسی^{۱۴} و ایوب بن نوح اشاره کرد.^{۱۵}

شاگردان او: محمد بن حسن بن احمد بن ولید^{۱۶} و محمد بن یحیی العطار^{۱۷} که از مشایخ کلینی محسوب می‌شوند.

کتاب: کتاب حسین بن سعید و جزآن،^{۱۸} رسائلی که به امام عسکری نوشته است،^{۱۹} کتاب الصلاة، کتاب التقیه، کتاب الملاحم، کتاب المومن، کتاب المناقب، کتاب المثالب، فضل القرآن و بصائر الدرجات و...^{۲۰}

وضعیت رجالی

در مورد حال رجالی او دو بحث وجود دارد:

۱- هویت او: عده ای از جمله ابن داوود، محمد بن الحسن الصفار را دو شخص می‌دانند، ابن فروخ و شخص دیگر است تفرشی و شیخ بهایی این دو را یکی می‌دانند و می‌گویند ابن داوود - که دو عنوان محمد بن الحسن الصفار و حسن بن فروخ آورده است - اشتباه کرده زیرا صاحبان این دو عنوان یک نفرند و البته حق هم چنین است.

۹- رجال النجاشی، ص ۳۵۴.

۱۰- cd نور ۲.

۱۱- معجم رجال الحديث وتفصیل طبقات الرواه، ابوالقاسم الموسوی الخویی، دارالزهرا، بیروت، ۱۴۰۹، ج ۱۵، ص ۳۸۸.

۱۲- همان، ص ۳۸۹.

۱۳- همان.

۱۴- همان، ص ۳۹۰.

۱۵- همان، ص ۳۹۱.

۱۶- همان، ص ۳۹۱.

۱۷- همان، ص ۳۸۹.

۱۸- الفهرست، ص ۱۴۴ و رجال ابن داوود، ابن داوود حلی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳، ق ۱، ص ۳۰۵.

۱۹- الفهرست، ص ۱۴۴ و رجال الشیخ الطوسی ص ۴۰۲، هدیة العارفین ج ۲، ص ۲۴.

۲۰- رجال النجاشی، ص ۳۵۴.

شاید علت اشتباه ابن داوود آن است که نجاشی صفار - فرزند فروخ - را بسیار ستوده و ثقه دانسته است. اما شیخ در کتاب رجال و فهرست با بیان قمی بودن او و ذکر کتابهایش به این نتیجه رسیده که آنها دونفرند.

قرائنی بر وحدت آن دو وجود دارد. از جمله آن که هر دو صاحب کتاب بصائر الدرجاتند و همه کتابهای آنها جز کتاب بصائر به واسطه محمد بن حسن بن ولید روایت شده و علاوه بر این کتاب بصائر هر دو به واسطه احمد بن محمد بن یحیی از پدرش نقل شده است. دقت در سخنان نجاشی نیز اتحاد آن دو را می‌رساند. زیرا او عنوان را با نام محمد بن حسن بن فروخ الصفار آغاز می‌کند ولی در اثنا کلام از او با نام محمد بن حسن صفار یاد می‌کند و این در واقع تصریح به اتحاد آن دو است.

ممکن است گفته شود که ابن داوود قائل به تعدد نیست زیرا وی مانند شیخ یک شخص را به علت اختلاف در عناوین دو یا چند بار می‌آورد. اما باید گفت که چنین نیست زیرا ابن داوود به علت تبعیت از شیخ، او را از جمله کسانی که از امام روایت کرده‌اند می‌شمارد و او را توثیق نمی‌کند و بعد به علت پیروی از نجاشی او را از کسانی می‌داند که از امام روایت نکرده‌اند این بار او را توثیق می‌کند.^{۲۱}

۲- جرح و تعدیل: در مورد او جرحی دیده نمی‌شود و نجاشی او را با عبارات: "کان وجهاً من اصحابنا القمیین، ثقه عظیم القدر راجحاً، قلیل السقط فی روایه" توصیف کرده^{۲۲} و مستدرک الوسائل نیز ضمن سخن از مسائل دیگر او را با عبارات: من اعظام شیوخنا، (من) اجلاء المحدثین، (من) اجلاء المشایخ فی هذه الطبقة (طبقه مشایخ برقی) ستوده است.^{۲۳}

درباره کتاب بصائر الدرجات

نام کتاب و نسخه های آن

نام بصائر الدرجات نامی مشترک بین چند کتاب است:

۱- کتاب شیخ الطائفة ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی (م ۲۹۹ هـ.ق).

۲۱- تنقیح المقال، ج ۳، ص ۱۰۳

۲۲- رجال النجاشی، ص ۳۵۴

۲۳- فضائل اهل البيت المسمى بصائر الدرجات، محمد بن الحسن فروخ، تحقیق: محسن کوچه باقی، موسسه

النعمان، بیروت، ۱۴۱۲ هـ.ق، ص ۱۱.

این کتاب در چهار جزء^{۲۴} درباره فضائل و مناقب پیامبر (ص) و دوازده امام (ع) است^{۲۵}. ظاهراً این کتاب، بسیار نفیس بوده^{۲۶} و جز مختصری که به وسیله شیخ حسن بن سلیمان بن محمد بن خالق حلی نویسنده کتاب اثبات الرجل و شاگرد شهید اول فراهم آمده چیزی از آن باقی نیست^{۲۷}.

۲- بصائر الدرجات فی تنزیه النبویه: ظاهر اشامل معجزات پیامبر بوده و نویسنده آن مشخص نیست^{۲۸}.

۳- کتاب ابو جعفر محمد بن حسن بن فروخ صفار: کتابی است کلامی که بر پایه نقل مستقیم احادیثی با سند بسیار نزدیک به زمان امامان (ع) و از طرق روایان گوناگون همه مطالب آن به اثبات می‌رسد^{۲۹}.

این کتاب دارای دو نسخه مختصر و مفصل (کوچک و بزرگ) است^{۳۰}. ظاهر این است که این کتاب در ابتدا کتابی کوچک بوده و بعد مولف به آن مطالبی افزوده و به آن نظم و ترتیب بخشیده است و همین نسخه، در سال ۱۲۸۵ در تهران به همراه کتاب نفس الرحمان تالیف میرزا حسین بن محمد تقی نوری (م ۱۱۵۰ هـ. ق) به چاپ رسید و دارای ۱۸۸۱ حدیث است.

ساختار صوری کتاب: این کتاب ده بخش اصلی دارد که برای آنها عنوان کلی انتخاب نشده و فقط در آغاز آن آمده است: "الجزء الاول والجزء الثانی". در انتهای هر بخش به پایان پذیرفتن آن تصریح شده است. مثلاً "تم الجزء الخامس من کتاب بصائر الدرجات ویتلوه الجزء السادس من الكتاب".

هر بخش شامل ۱۰ تا ۲۴ باب است و عنوانی کلی هر باب، مرتبط با مضامین احادیث آن باب است. تنها بعد از پایان یافتن باب ۱۲ از بخش دوم احادیثی به عنوان تتمه بایبی آورده شده است^{۳۱} و باب دیگری با عنوان تتمه در کتاب دیده نمی‌شود.

۲۴- الذریعه الی تصانیف الشیعه، آتابزرگ تهرانی، دارالاضواء، ج ۲، بیروت، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۱۲۴ و دانسره

المعارف، رینظر احمد صدر و همکاران، بنیاد حیدریه و فرهنگ شط، تهران، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۲۶۱

۲۵- دائره المعارف، ج ۳، ص ۲۶۱

۲۶- ریخانه الادب در شرح احوال و آثار، محمد علی، مدرس تبریزی، تهران، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۴۵۳

۲۷- الذریعه، ج ۳، ص ۱۲۴ و معجم المؤلفین تراجم مصنفی الکتب العربیه، عمر رضا کحاله، مکتبه المثنی العربیه، بیروت، بی

تاج، ج ۳، ص ۲۲۸ و معجم المطبوعات النحویه، منذ دخول الطباعة الی النجف حتی الان، محمد هادی الامینی الادب، نجف

۱۳۸۵، ص ۳۰۸ و کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، اتان کلبرگ، ترجمه علی فرانی و رسول جعفریان، کتابخانه عمومی

آیه الله العظمی مرعشی نجفی، بی جا، ۱۴۱۳، ص ۱۳۸. الذریعه، ج ۳، ص ۱۲۴. دائره المعارف، ج ۳، ص ۲۶۱. دائره المعارف

فارسی، به سرپرستی غلام حسین مصاحب، موسسه انتشارات فرانکین، بی جا، بی تا، ص ۴۳۱.

۲۸- الذریعه، ج ۳، ص ۱۲۴ و دائره المعارف، ج ۳، ص ۲۶۱

۲۹- الذریعه، ج ۳، ص ۱۲۴ و بصائر الدرجات، ص ۶۹ و ۷۰. بصائر الدرجات، ص ۲۵۰

۳۰- بصائر الدرجات، ص ۲۵۰

۳۱- همان، ص ۴۲.

در پایان ۱۷ باب نیز باب نوادر وجود دارد که در آنها احادیث نادر مربوط به باب پیشین آمده است.^{۳۲}

باب تتمه و بابهای نوادر در شمارش بابها لحاظ نشده‌اند. ظاهراً بین محتوای بخشهای اصلی هیچ وجه افتراقی وجود ندارد و حتی گاهی احادیث انتهایی یک بخش و ابتدای بخش دیگر ارتباط مضمونی بسیار نزدیکی دارند. برای مثال باب انتهایی بخش چهارم: "باب فی الاثمه (ع) إنهم اعطوا اسم الله الاعظم و کم حرف هو"^{۳۳} و باب آغازین بخش پنجم: "باب مما عند الاثمه (ع) من اسماء الله الاعظم و علم الكتاب"^{۳۴}.

به نظرمی رسد مبنای جداسازی بخشها حجم مطالب باشد به گونه‌ای که این بخش‌ها تقریباً حجم یکسانی دارند. عدم وجود عنوان کلی برای هر بخش نیز این نظر را قوت می‌بخشد.

محتوای کتاب: همانگونه که گفته شد این کتاب، حدیثی - کلامی است.^{۳۵} اما این بدان معنا نیست که مسائلی چون نص بر تعیین امام از آیات و روایات، کرامات ائمه، تاریخ ائمه و... در آن دیده شود بلکه محورها اصلی احادیث آن بیان ویژگی‌ها و توانایی‌های ائمه (ع) به ویژه علم آنان است. و در روایات این کتاب به طور گسترده از آیات قرآن استفاده شده است و عمدتاً ائمه در این روایات مصداق عبارتی از آیات قرآن معرفی شده‌اند.

دو نمونه برای مثال ذکر می‌شود: حدثنا احمد بن الحسن بن علی بن فضال عن عمرو بن سعید عن مصدق بن صدقه عن عمار الساباطی عن ابی عبدالله (ع)، (ثم اورثنا الكتاب الذین اصطفینامن عبادنا) قال: هم آل محمد و السابق بالخیرات هو الامام^{۳۶}

حدثنا الحسین بن محمد عن معلى بن محمد و محمد بن جمهور عن عبدالله بن عبدالرحمان عن الهیثم بن واقد عن ابی یوسف البزاز عن ابی عبدالله (ع) هذه الایه (واذکروا الیاء الله) قال اتدری ما الیاء الله قلت لا قال "هی اعظم نعم الله علی خلقه و هو ولایتنا"^{۳۷}.

صفار در یکی از بابهای آغازین کتاب با عنوان: "باب فی ائمه آل محمد (ص) حدیثهم مستصعب"^{۳۸} و در آخرین باب آن با عنوان "باب فیمن لایعرف الحدیث فردوه"^{۳۹} سعی می‌کند از

۳۲ - برای مثال: همان، ص ۱۲۸.

۳۳ - همان، ص ۲۰۳.

۳۴ - همان، ص ۲۰۹.

۳۵ - دائرة المعارف، ج ۳، ص ۲۶۱.

۳۶ - بصائر الدرجات، ص ۵۹.

۳۷ - همان، ص ۹۱ و ص ۲۰۹.

طریق بیان روایات زمینه را برای پذیرش احادیث خودفراهم و احتمال انکار و رد آنها را ضعیف کند.

در چینش احادیث یک باب، نظم منطقی که براساس آن استدلالی شکل گیرد دیده نمی‌شود؛ جز آنکه سعی شده ابوابی که مضامین آن بسیار نزدیک به هم است، پشت سرهم آورده شود. برای مثال بابهای هفدهم، هجدهم و نوزدهم چنینند:

۱۷- باب فيه الحروف التي علم رسول الله (ص) علیاً(ع)؛

۱۸- باب فيه الكلمة التي علم رسول الله (ص) امیرالمومنین(ع)؛

۱۹- باب فيه ذكر الحديث الذي علم رسول الله (صلى الله عليه وآله) علیاً(ع). احادیث تکراری نیز در این کتاب دیده می‌شود. برای مثال در باب سوم بخش اول آمده است. حدثنا علی بن محمد القاشانی عن محمد بن عیسی العبیدی یرفعه قال: ابو عبدالله (ع) ابی الله ان یجری الاشیاء الا بالاسباب اصلاح فجعل لكل شیء مسبباً وجعل لكل شیء شرحاً وجعل لكل شیء مفتاحاً وجعل لكل مفتاح علماً وجعل لكل علم باباً ناطقاً من عرفه عرفه الله ومن انكره انكره الله ذلك رسول الله ونحن^{۴۰} ودر باب ۱۸ بخش آخر آمده است: حدثنا علی بن محمد عن محمد بن عیسی عن عبدی یرفعه الی ابی عبدالله (ع) قال: ابی الله ان یجری... (وعیناً همان حدیث تکرار می‌شود).^{۴۱}

به رغم اینکه صفار متعلق به مکتب حدیثی قم است و در مکتب حدیثی قم اعتقاد به سهوالتبی غلو قلمداد می‌شود، فضای کلی احادیث این کتاب با جو حاکم بر مکتب حدیثی بغداد بسیار سازگار است و با مکتب حدیثی قم چندان همخوانی ندارد. این مسأله در بابهای "باب التفویض الی رسول الله (ص)"^{۴۲} و "باب فی ان ما فوض الی رسول الله (ص) فقد فوض الی الائمة (ع)"^{۴۳} به خوبی مشهود است.

۳۸ - همان، ص ۳۷، و ص ۲۹۲.

۳۹ - همان، ص ۴۰۸، و ص ۲۹۷.

۴۰ - همان، ص ۲۴.

۴۱ - همان، ص ۴۶۰.

۴۲ - همان، ص ۳۵۲.

۴۳ - همان، ص ۳۵۷.

اسناد و طرق این کتاب

نجاشی در بیان طریق خود به این کتاب می‌گوید: "اخبرنا ابو عبدالله بن شاذان قال حدثنا احمد بن محمد بن يحيى عن ابيه عنه (الصفار) بجميع كتبه و بصائر الدرجات"^{۴۴} " شیخ طوسی نیز در فهرست چنین می‌آورد: "اخبرنا بجميع كتبه و رواياته ابن ابي جید عن محمد بن الحسن بن الوليد عن محمد بن الحسن الصفار الا کتاب بصائر الدرجات فانه لم يروه عنه محمد بن الحسن بن الوليد و اخبرنا الحسين بن عبدالله عن احمد بن محمد بن يحيى عن ابيه عنه"^{۴۵} بدین ترتیب در هر دو طریق، این کتاب از احمد بن محمد بن محمد بن يحيى از پدرش از صفار روایت می‌شود.

ویژگی های اسناد: اغلب سندهای این کتاب کامل و معنعن است و در آنها تعلیق یا ارسال دیده نمی‌شود. ۱۷۶۰ حدیث آن با "حدثنا" و ۳۹ حدیث آن با "حدثنی" آغاز شده است و سایر واژگان تحدیث همچون "اخبرنی، اخبرنا و..." در آغاز سندهای آن وجود ندارد.

برخی از موارد اختصار در این کتاب عبارتند از

■ استفاده از "عنه" در ۲۹ مورد برای مثال :

حدثنا احمد بن محمد، عن الحسين بن سعيد، عن النضر بن سويد، عن القاسم بن سليمان، عن معلى بن خنيس، عن ابي عبدالله (ع) ...

وعنه، عن الحسين، عن احمد بن محمد، عن ابي الحسن (ع)^{۴۶}

■ استفاده از "بهذا الاسناد" ۱۲ مورد

الف) در آغاز سند ۱۰ مورد:

حدثنا علي بن محمد، قال حدثني حمدان بن سليمان النيسابوري، قال حدثنا عبدالله بن محمد اليماني، عن منيع، عن يونس عن علي بن اعين عن ابي رافع قال لما دعا رسول الله ...
وعنه بهذا الاسناد، عن منيع، عن يونس، عن علي بن اعين، عن اخيه، عن جده، عن ابي رافع، قال
لما بعث رسول الله^{۴۷} ...

۴۴ - رجال النجاشی، ص ۳۵۴.

۴۵ - الفهرست، ص ۱۴۴.

۴۶ - بصائر الدرجات، ص ۳۱.

۴۷ - همان، ص ۳۸۱.

ب) در میانه سند مورد: حدثنا احمد بن محمد، عن الحسن بن محبوب، عن علی بن رثاب، عن سدید قال سمعت مهران بن اعین فیسال عن ابی جعفر (ع) ...

حدثنا عبدالله بن محمد عن الحسن بن محبوب بهذا الاسناد وزاده فيه ...^{۴۸}

اختصار در متن احادیث کتاب دیده می شود مثل مورد بالا و ۲۸ مورد اختصاریه "مثله" که بیشتر این اختصارات روایات امام صادق و امام باقر (علیهما السلام) و مواردی هم در روایات پیامبر و امام که رضا (علیهما السلام) به چشم می خورد.

اعتبار کتاب

نجاشی و طوسی هر دو تصریح می کنند که ابن ولید - راوی همه کتب صفار - این کتاب را از او روایت نکرده است. مامقانی در تنقیح المقال به نقل از علامه مجلسی می گوید: احتمالاً دلیل روایت نشدن این کتاب توسط ابن ولید، غلو و اغراق در شأن ائمه (ع) آن باشد.^{۴۹} در پاسخ باید گفت به هر حال تعداد زیادی از احادیث آن با همان عبارات یا با همان مضمون به نقل از صفار یا دیگران در کتابهای روایی بزرگان شیعه به چشم می خورد برای مثال:

بصائر الدرجات: حدثنا عباد بن سلیمان عن سعد بن سعد عن محمد بن عماره عن ابی الحسن الرضا (ع) قال: "ان الحجج لا تقدم لله علی خلقه الا بامام حتی يعرف"^{۵۰}.

کافی: احمد بن محمد عن محمد بن الحسن عن عباد بن سلیمان عن سعد بن سعد عن محمد بن عماره عن ابی الحسن الرضا (ع) قال: "ان الحجج لا تقدم لله علی خلقه الا بامام حتی يعرف"^{۵۱}.

بصائر الدرجات: حدثنا محمد بن الحسین و یعقوب بن یزید عن ابن ابی عمیر عن عمر بن اذینه عن برید بن معاویه قال قلت لابی جعفر (ع): "قل کفی بالله شهیداً بینی و بینکم و من عنده علم الکتاب قال ایانا عنی و علی اولنا و افضلنا و خیرنا بعد النبی (ص)"^{۵۲}

کافی: علی بن ابراهیم عن ابیه و محمد بن یحیی عن محمد بن الحسن عن ذکره جمیعاً عن ابن ابی عمیر عن ابن اذینه عن برید بن معاویه قال قلت لابی جعفر (ع): "قل کفی بالله شهیداً بینی و بینکم و من عنده علم الکتاب قال: "ایانا عنی و علی اولنا و افضلنا و خیرنا بعد النبی (ص)"^{۵۳}

۴۸ - همان، ص ۱۱۸.

۴۹ - تنقیح المقال، ج ۳، ص ۱۰۳.

۵۰ - بصائر الدرجات، ص ۴۴۵.

۵۱ - الکافی، نفع الاسلام کلینی، دارالکتب الاسلامیه، تهران ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۱۷۷.

۵۲ - بصائر الدرجات، ص ۲۲۱.

بصائر الدرجات: حدثنا عبدالله بن جعفر عن محمد بن عیسی عن احمد بن عبدالله عن ابی الحسن الرضا (ع) قال سألته عن ذی الفقار سیف رسول الله من این هو قال هبط به جبرائیل من السما وكانت حلقته من فضه وهو عندی.^{۵۴}

کافی: احمد بن محمد و محمد بن یحیی عن محمد بن الحسن عن محمد بن عیسی عن احمد بن عبدالله عن ابی الحسن الرضا (ع) قال سألته عن ذوالفقار سیف رسول الله (ص) من این هو؟ قال: "هبط به جبرائیل (ع) من السماء وكانت حلقته من فضه وهو عندی"^{۵۵}.

علاوه بر این عنوان بابهای همچون "باب الارض لا یخلو من الحججه وهم الاثمه (ع)"^{۵۶} یا "باب ان الارض لا یتقی بغير امام لو بقیت لساخت"^{۵۸} مشابه عنوان بابهای کافی است.

شایان ذکر است که وسائل الشیعه در ۷۵ سند، مستدرک وسائل در ۲۰ سند، بحار در ۲۰۶ سند، استفاده از کتاب بصائر تصریح کرده اند و همچنین مجلسی در مقدمه بحار می گوید: کتاب بصائر الدرجات از اصول معتبری است که شخصیت‌هایی مانند کلینی و دیگر علما از آن روایت کرده اند^{۵۹} و شیخ حر عاملی نیز این کتاب را جزو مصادر و مدارک خود نام می برد.^{۶۰}

منابع و مأخذ:

۱. کلبرگ، اتان؛ کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، ترجمه علی قرانتی و رسول جعفریان، (بی جا)، کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۳هـ.
۲. نجاشی، احمد بن علی؛ رجال نجاشی، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۰۷هـ.
۳. آقابزرگ تهرانی؛ الذریعه الی تصانیف الشیعه. بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳هـ ۲۶ ج

۵۳ - الکافی، ج ۱، ص ۲۲۹.

۵۴ - بصائر الدرجات، ص ۱۸۰.

۵۵ - الکافی، ج ۱، ص ۲۳۵.

۵۶ - بصائر الدرجات، ص ۴۴۴.

۵۷ - همان، ص ۴۴۶.

۵۸ - همان، ص ۴۴۷.

۵۹ - بحار الانوار، علامه مجلسی، موسسه الوفا، بیروت، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۶.

۶۰ - بصائر الدرجات، ص ۱۱.

٤. امینی ادب، محمدهادی؛ معجم المطبوعات النجفیه منذ دخول الطباعه الى النجف حتى الان، نجف: (بی تا) ١٣٨٥ هـ.
٥. بغدادی، اسماعیل پاشا؛ هدیة العارفين الى اسماء المؤلفين و آثار المصنفين، بیروت: داراحیاء التراث العربی، (بی تا)، ٢ ج.
٦. حلّی، ابن داود؛ رجال ابن داود، تهران: دانشگاه تهران.
٧. مصاحب، غلام حسین؛ دائره المعارف فارسی، (بی جا)، فرانکلین، (بی تا)، ٣ ج.
٨. روحانی، محمد حسین؛ دائره المعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر و همکاران، تهران، بنیاد حیدریه و انتشارات شط، ٨ ج.
٩. طوسی، محمد بن حسن؛ رجال الشیخ الطوسی، نجف: حیدریه، ١٣٨١ هـ.
١٠. -----، الفهرست، نجف: المکتبه المرتضویه، بی تا.
١١. قمی، شیخ عباس؛ الکنی و الالقاب، (بی جا، بی تا)، ٣ ج.
١٢. کلینی، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ١٣٦٥، ٨ ج.
١٣. مامقانی؛ تنقیح المقال فی علم الرجال، تهران: جهان، (بی تا)، ٣ ج.
١٤. مجلسی؛ بحار الانوار، بیروت: موسسه الوفاء، ١٤٠٤ هـ، ١١٠ ج.
١٥. فروخ، محمد بن حسن؛ فضائل اهل البيت المسمى ببصائر الدرجات، تحقیق محسن کوچه باغی، بیروت: موسسه النعمان، ١٤١٢ هـ.
١٦. ابن شهر آشوب، محمد بن علی؛ معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و اسماء المصنفین، تحقیق: محمد کاظم کلینی، نجف: منشورات المطبعه الحیدریه، ١٣٨٠ هـ.
١٧. مدرس تبریزی، محمد علی؛ ریحانه الادب (در شرح احوال و آثار)، تهران: ١٣٧٤، ٨ ج.
١٨. نوسوی خوئی، ابوالقاسم؛ معجم رجال الحدیث و تفصیل الطبقات، بیروت: دارالزهراء، ١٤٠٩ هـ، ٢٣ ج.
١٩. نرم افزار نور ٢.

پښتونستان ګاونډي او مطالعاتي علوم
پرتال جامع علوم انساني

□ رایانه

پروفیسر شہباز گل شاہین
پرتال جامع علوم انسانی